

11. Клуб в день 1 Мая. – М., 1924.
12. Комсомольское рождество в клубах. Сб. материалов / Ред. М. Лисовский. – Л., 1925.
13. Кухер, К. Парк Горького. Культура досуга в сталинскую эпоху. 1928-1941. – М., 2012.
14. Лебина, Н. Б. Повседневная жизнь советского города / Н. Б. Лебина. – СПб., 1999.
15. Ловелл, С. Досуг в России: «свободное» время и его использование / С. Ловелл // Антропологический форум. – 2005. – № 2.
16. Лотман, Ю. М. Тезисы к проблеме “Искусство в ряду моделирующих систем” / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Статьи о семиотике культуры и искусства. – СПб, 2002.
17. Малкин, Л. Техсуды как метод массовой техпропаганды / Л. Малкин // Клуб. – 1933. – № 13.
18. Малышева, С. Ю. Казанские «игры» 1924 года / С. Ю. Малышева // Эхо веков. – 2001. – № 3-4.
19. Не подменять большевистскую пропаганду шумихой // Харьковский рабочий. – 1934. – 26 апр.
20. Организуем отдых рабочих ночных смен // Клуб. – 1933. – № 2.
21. О неправильных формах комсомольской работы // Комсомольская Правда. – 1934. – 27 мая.
22. Паперный, В. Культура два / В. Паперный. – М., 1996.
23. Политлотерея // Харьковский пролетарий. – 1928. – 15 фев.
24. Против показной шумихи // Клуб. – 1934. – № 9. С.
25. Рольф, М. Массовые советские праздники / М. Рольф. – М., 2009
26. Скотт, Д. Благими намерениями государства. Почему и как провалились проекты улучшения человеческой жизни / Д. Скотт. – М., 2011.
27. Тимашев, Н. «Великое отступление» (Глава из книги) / Н. Тимашев // Новый журнал. – 2007. – № 248 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nj/2007/248/ti21.html>. Доступ – 13.06.2013 р.
28. Хейзинга, Й. Homo ludens. Человек играющий / Й. Хейзинга. – СПб., 2011.
29. Чацький, Л. Саносвіткнигу в маси робітників Харківського Тракторного Заводу / Л. Чацький // Профілактична медицина. – 1930. – № 9-10.

УДК 94(477.54)«1921/1928»: 334.713

Розвиток кустарно-ремісничої кооперації міста Харкова в роки непу (1921–1928 рр.)

Махоніна Онисія

Махоніна Онисія. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації м. Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). Стаття присвячена дослідженню розвитку кооперованого сектора кустарної промисловості м. Харкова в період непу. Досліджено економічні позиції, кількісний, професійний і національний склад кооперованих кустарів. Виявлено негативні фактори, що призвели до фактичної ліквідації кустарно-ремісничої кооперації м. Харкова.

Ключові слова: неп, кооперація, кустар, кустарно-ремісничка промисловість.

Махонина Анисья. Развитие кустарно-ремесленной кооперации г. Харькова в годы нэпа (1921–1928 гг.). Статья посвящена развитию кооперированного сектора кустарной промышленности г. Харькова в период нэпа. Исследованы экономические позиции, количественный, профессиональный и национальный состав кооперированных кустарей. Обнаружены негативные факторы, которые привели к фактической ликвидации кустарно-ремесленной кооперации г. Харькова.

Ключевые слова: нэп, кооперация, кустарь, кустарно-ремесленная промышленность.

Makhonina Anisiya. (1921–1928 years). The development of handicraft and artisan cooperatives in Kharkiv during the NEP. The article is devoted to the development of handicraft and artisan cooperatives in Kharkiv during the NEP. Studied economic positions, quantitative, professional and national structure of cooperative artisans. Found negative factors that have led to the virtual elimination of handicraft cooperatives in Kharkov.

Key words: NEP, cooperation, handicraft, handicraft industry.

Здійснення економічного реформування в сучасній Українській державі не можливе без урахування історичного досвіду. Тому дослідження економічного розвитку України у період непу має важливе наукове і практичне значення. Існує низка питань, які ще не отримали достатнього висвітлення. Зокрема це стосується регіональних особливостей здійснення політики непу, а саме дослідження розвитку

кустарно-ремісничої кооперації Харкова – тодішньої столиці УСРР. Без цього загальна картина функціонування кооперативного сектора виробництва 1920-х років буде неповною.

Питання розвитку кооперативного сектора кустарної промисловості України привертало увагу дослідників 1920–1930-х років, і вивчалось у роботах О. Балинського [1], С. Зарудного [10], Д. Каплана [11], К. Василевського [3]. У сучасній історіографії кустарно-ремісничу кооперацію України досліджували Л. Нізова [14], В. Бутенко [2], В. Олянич [15].

Але, у той же час, питання розвитку кустарно-ремісничої кооперації м. Харкова 1920-х років належить до числа маловивчених і є актуальним, оскільки в історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені вивченню кустарно-ремісничої кооперації в Харкові, який був найбільшим торгово-промисловим центром республіки. Новизна авторського підходу полягає у постановці та розробленні актуальної проблеми, яка на сьогоднішній день недостатньо досліджена в сучасній історіографії.

Джерельну базу дослідження складають нормативно-правові документи, які відображають зміст, характер та еволюцію політики радянської влади стосовно кустарно-ремісничого сектора, вони представлені декретами і постановами ВУЦВК, спільними постановами і розпорядженнями ВУЦВК і РНК, партійними документами, постановами з'їздів рад, збірниками нормативно-правових документів. Дослідження ґрунтується також на статистичних матеріалах, довідниках, статутах кооперативів, інструкціях податкових органів, періодичних виданнях. Пильної уваги заслуговують газети «Экономическая жизнь» і журнали «Большовик України», «Хозяйство Украины», «Плановое хозяйство». Неопубліковані джерела представлені матеріалами фондів Державного архіву Харківської області, зокрема фондом Р – 845 (Харківський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), фондом Р – 869 (Відділ місцевої промисловості Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) та ін.

Під час вивчення зазначеного питання використовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи дослідження.

Метою даної роботи є вивчення кооперованого сектора кустарно-ремісничої промисловості м. Харкова в умовах нової економічної політики. Для розкриття зазначеної мети було поставлено наступні завдання: дослідити законодавчу політику радянського керівництва стосовно дрібних виробників; проаналізувати економічні позиції кустарів – організаційну будову та форми виробничих відносин;

висвітлити кількісний, професійний та національний склад кооперованих кустарів; виявити причини що призвели до ліквідації кустарно-ремісничої кооперації та з'ясувати її внесок у розвиток промислового виробництва міста.

Дозволивши розвиток кустарно-ремісничих підприємств на території республіки в липні 1921 р., партійно-господарське керівництво сподівалося розв'язати низку соціально-економічних проблем. Зокрема органи радянської влади ставили завдання кооперувати дрібних виробників з метою поступового втягування в планову економіку країни. В умовах кризового становища націоналізованої промисловості, кооперація розглядалась як важливий інструмент відбудови виробництва і насичення ринку. Широка пропаганда партійно-господарських органів ставила перед кооперативними об'єднаннями завдання очолити кооперативний рух, покращити умови праці дрібних виробників, організувати колективні виробництва з широким використанням техніки й нового устаткування.

Починаючи з 1921 р., радянським керівництвом була прийнята низка законодавчих актів, що регулювали становлення промислово-кооперативної системи. Місцеві органи влади сприяли розвитку кустарної кооперації, зокрема кустарна кооперативна система мала низку пільг в отриманні кредитів і сплаті податків, значно меншими були податки порівняно з кустарями, які працювали одноосібно. Для розвитку кооперативного виробництва 7 грудня 1923 р. РНК УСРР видав декрет «Про податкові пільги для промкооперативних організацій» [17, ст. 15]. Згідно з ним промислові кооперативні організації з річним обігом до 20 тис. крб. звільнялися від промислового податку, а також знижувалися ставки податку, якщо вони реалізовували продукцію [17, ст. 15].

Відзеркалюючи директиви партії та уряду, Народний комісаріат фінансів СРСР встановив низку податкових пільг для промкооперативних об'єднань. Постановами ЦВК та РНК СРСР «Про податкові пільги для сільських кустарів і ремісників» (10 квітня 1925 р.) [18, с.193–194], та «Про податкові пільги для міських кустарів і ремісників» (10 квітня 1925 р.) певні категорії дрібних виробників звільнялися від промподатку [18, с. 194–195]. Кустарі отримали широкі права вільно займатися дрібним виробництвом.

Сприятлива законодавча політика, пільги в отриманні кредитів та сплаті податків, забезпечення сировиною та збутом готової продукції призвели до поживлення дрібного виробництва і швидкого зростання кількості кооперативних об'єднань. Чисельність кустарів республіки зросла з 80 тис. до 263 тис. протягом 1921–1922 рр. [9, с. 146].

Організаційна будова кустарно-ремісничої кооперації складалася з трьох ступенів: первинні кооперативи і товариства, районні спілки та всеукраїнські об'єднання.

Осередками кустарної кооперації Харкова були Харківська спілка кустарно-промислової кооперації «Кустар-Спілка» (далі ХКС) і Харківський союз кустарів-одинаків. 1925 р. «Кустар-Спілкою» було кооперовано 5 498 кустарів міста, тобто більшість. Союз кустарів-одинаків налічував 1 915 членів [6, арк. 8.].

ХКС об'єднувала виробників таких галузей: кравецька (швацька), хімічна та кравецько-шапкарна. Варто зазначити що найбільшим попитом у споживача користувалися вироби шкіряної, металообробної та лозової галузей виробництва [5, арк. 63]. Найбільшими виробничими артілями, що об'єднували дрібних виробників у 1925 р. м. Харкова у шкіряній галузі, були Товариство «Маяк Праці» (92 кустарі), Товариство «Червона Зірка» (82), Товариство «Самоход» (81), у деревообробній галузі – Товариство «Деревообробник» (179) [5, 61 зв.]. Кооперативні організації здебільшого були невеликими за кількістю членів. Так, 1926 р. кооперативні організації, що об'єднували від 5-10 чоловік становили 37,4% осіб загальної кількості дрібних кооперованих виробників, від 20-35 осіб – 28,4% [5, арк. 132].

Харківський союз кустарів-одинаків був заснований 1924 р. і ставив за мету організувати масу розпорощених кустарів [5, арк. 34]. Харківський союз кустарів-одинаків об'єднував виробників кравецької, шкіряної, перукарської, металообробної, текстильної, ремонту годинників, хімічної, харчової галузей [5, арк. 2, 60].

Харківські кустарі надавали перевагу невиробничим формам кооперації, які давали можливість розпоряджатися своїми засобами виробництва та уникати посередників. У невиробничих формах кооперації дрібних виробників було в 3–4,5 рази більше, ніж у виробничих. Зокрема 1925 р. серед кустарів ХКС невиробничими кооперативами було охоплено 69% кустарів, тоді як виробничі об'єднували лише 31% дрібних виробників [7, арк. 126]. Причому найбільшу популярність серед кооперованих кустарів мали кредитові товариства. Зокрема у 1924–1925 господарському році кредитовими товариствами було охоплено до 2 752 осіб. 1926 р. найбільшими кредитовими товариствами були Харківське ощадно-позичкове товариство, Ощадно-позичкове кооперативне товариство «Допомога» і Ощадно-позичкове кооперативне товариство «Робітничий кредит» [5, арк. 47-51].

Серед форм об'єднань промислової кооперації переважали позиково-збережні товариства та складсько-сировинні товариства. Меншу популярність серед харківських кустарів мали трудові артілі [7, арк. 126]. Це було обумовлено недостатньою економічною зацікавленістю дрібних виробників. Кооперовані кустарі залишалися приватними виробниками, виробнича діяльність яких була спрямована на отримання прибутку.

Тільки з 1927 р. почалося поступове зростання кількості виробничих форм артілей, що було пов'язано із податковим тиском на кустарів.

Національність кооперованих кустарів Харкова була строкатою і віддзеркалювала загальну тенденцію в приватній промисловості. Серед членів Харківського союзу кустарів-одинаків та ХКС у 1926 р. були представники 22 національностей. Причому найбільш численну групу становили євреї [12, с. 192]. Євреї також переважали і серед членів правління Харківського союзу кустарів-одинаків.

В господарській діяльності через брак коштів кооперований сектор кустарного виробництва зазнавав певних труднощів. Це стосувалося проблеми планового постачання кустарів сировиною і знаряддями виробництва, збуту виробленої продукції, недостатнього навантаження замовленнями з боку різних державних підприємств.

Непростими були житлові умови кустарів. Так, у доповідній записці голови правління ХСК Грина до Харківського виконкому відзначалося, що найбідніша частина членів ХСК знаходилася винятково у важких квартирних умовах. Лише з 1926 р. кустарів почали прирівнювати до робітничої верстви населення [5, арк. 34]. До 1924 р. кустарі не приймалися до членів житлової кооперації, а відповідно не могли отримати за чергою житлову площу, що звільнялася. Наслідком такої політики було те, що вони могли отримати лише ті приміщення, на які ніхто не претендував, здебільшого напівзруйновані підвали [5, арк. 38].

Незважаючи на видання Наркомфіном низки циркулярів про податкові пільги для кустарів і кооперованих артілей, на місцях кустарі зазнавали обмежень. Часто співробітники фінорганів виявляли упереджене ставлення до кустарів і по-своєму тлумачили основний закон та циркуляри Наркомфіна. Зустрічалися випадки, коли різні податкові дільниці підходили до цього питання на власний розсуд. А складність у визначенні прибутковості та оподаткування кустарів призводила до частих непорозумінь та конфліктів між кустарями та фінробітниками [5, арк. 6].

Недосконалість радянської податкової системи, надання пільг кооперованим кустарям сприяли формуванню тіньового сектора. Починаючи з 1921–1922 рр. у великій кількості почали з'являтися «псевдокооперативи», «псевдотовариства», «псевдоартілі», які, широко застосовуючи найману працю, намагалися це приховати від державних органів, щоб уникнути сплати коштів на соціальні відрахування. Мали місце такі форми прихованого виробництва як «надомництво» або «квартирництво» – система роботи на дому. Така форма зайнятості давала можливість підприємцям уникати трудове законодавство, не враховувати вимоги профспілок та зменшувати накладні витрати. Через високий рівень безробіття ці форми прихованого виробництва

охоплювали значну кількість кустарів. Особливого поширення тіньове виробництво набуло в швейній, шкіряно-хутровій, гончарній та інших галузях промисловості.

Широкі масштаби тіньового виробництва в кустарно-ремісничій промисловості вимусили державне і партійне керівництво республіки поставити завдання обстеження і ліквідації «псевдокооперації». Виконання цього завдання було покладено на місцеві владні органи, фінспекцію праці та робітничо-селянську інспекцію. Масова перевірка діяльності існуючих кооперативних об'єднань кустарної промисловості виявила значний розвиток тіньового сектора виробництва. Зарезультатами ревізійних обстежень на 1926 р. до найчастіших випадків зловживань належали спекуляція (здебільшого перепродаж сировини), застосування приватного капіталу на лихварських умовах тощо [4, арк. 1]. Під час перевірок увага ревізійних органів зосереджувалася не стільки на фінансовій діяльності, скільки на соціальному складі їх членів.

Проголошення курсу індустріалізації та прийняття першого п'ятирічного плану призвели до посилення курсу «поголовного кооперування» дрібного виробника. В умовах зламу непу значно зросли податки в кустарно-ремісничому секторі. 3 травня 1927 р. Постановою РНК СРСР «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію» та «Положення про промислову кооперацію» проголошувалася необхідність повного охоплення промисловою кооперацією всієї кустарної промисловості, а також включення кустарної промисловості в систему державного регулювання, що дозволяло державним органам контролювати збут та постачання кооперативних об'єднань [19, с. 256].

Згідно з постановою РНК УРСР «Про врегулювання взаємовідносин державних органів з кооперацією» від жовтня 1927 р. надав право ВРНГ України, Українській економічній нараді та органам місцевої влади втручатися в організаційну, господарчу діяльність, планування, кредитування та укладання договорів у системі кустарно-ремісничої кооперації [16, с. 445]. Подібні зміни вели до деформації первинної суті кооперативних об'єднань. Вони фактично перетворювалися на державні підприємства [13, с. 68]. 3 травня 1928 р. постановою РНК республіки заохочувались лише виробничі форми кооперації, які отримували широкі права і повноваження [16, с. 445]. Зростання невиробничих форм об'єднання майже припинилося. Проте прискорення кооперування та ухил у бік виробничих форм вели до занепаду кустарно-ремісничої кооперації.

Приватники, намагаючись уникнути адміністративного і податкового тиску, ставали прихованими кредиторами, постачальниками і

роботодавцями кустарів. З метою обмеження розвитку тіньового сектора 17 жовтня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову про внесення змін до кримінального кодексу республіки, згідно з якою з'явилася стаття, яка за створення фіктивних кооперативів карала позбавленням волі [19, с. 397–398].

Перехід радянського керівництва до адміністративно-командних методів управління економікою країни, згорання непу призвели до різкого зниження питомої ваги кустарно-ремісничого виробництва в промисловості. Процес згорання виробництва цензової і нижчецензової промисловості в 1929–1930 рр. відбувався під впливом значного погіршення умов постачання виробництва сировиною та матеріалами, а також посиленням регулювання виробництва заходами податково-адміністративної політики.

Дрібне виробництво ще деякий час зберігало свої позиції. Це було обумовлено тим, що велика державна промисловість була ще не в змозі забезпечити ринок товарами широкого вжитку. Окрім того, саме в дрібному секторі виробництва була задіяна значна кількість робочої сили, тим самим послаблювалася проблема безробіття. На 1928 р. по м. Харкову налічувалося 10 132 кооперованих кустарів [8, арк. 13, 26]. Проте втрата принципу добровільності, гонитва за кількісними показниками, штучне створення кооперативів без урахування економічної кон'юнктури – все це поступово призвело кооперативи до їх фактичного одержавлення і втрати кооперативних властивостей.

Кооперований сектор кустарного виробництва м. Харкова в роки непу зробив помітний внесок у розвиток промислового виробництва. Діяльність кооперативних організацій сприяла збільшенню і урізноманітненню промислового виробництва, відновленню господарчих зв'язків і наповненню ринку товарами широкого вжитку. Проте у процесі впровадження курсу індустріалізації кооперативний сектор перетворювався на додаток до адміністративно-командної системи управління. Кооперативні об'єднання фактично були одержавлені, втрачали всі ключові ознаки кооперативності. Це призводило до втрати матеріальної зацікавленості працівників кооперативів і зниженню продуктивності виробництва. Будучи складовою ринкової економіки, кооперація в умовах тоталітарної держави фактично втратила всі кооперативні ознаки, була одержавлена, а потім ліквідована.

Література

1. *Балинський, О.* Кустарно-промислова кооперація / О. Балинський // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – 1927. – №8.

2. *Бутенко, В. І.* Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921–1928) / В.І. Бутенко // *История: Сборник научных трудов / Харьковский государственный университет.* – 1992. – Вип. 26. – С. 3–10.
3. *Василевський, К.* Основні шляхи розвитку промислової кооперації / К. Василевський // *Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України.* – 1930. – №3. – С. 4–10.
4. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 2. – Спр. 442. – Арк. 1.
5. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 2, 6, 34, 38, 47, 60, 61, 63, 132.
6. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 950. – Арк. 8.
7. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1591. – Арк. 126.
8. *ДАХО.* – Ф.Р. – 869. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13, 26.
9. *Динамика народного хазяйства Украины за 1921/22 – 1924/25 гг.* – Х., 1926.
10. *Зарудный, С.* Кустарно-промысловая кооперация на Украине. (Состояние, перспективы и нужды) / С. Зарудный // *Народное хозяйство Украины.* – 1923. – №4–6. – С. 214–228.
11. *Каплан, Д. А.* Кустарная промышленность Украины / Д.А. Каплан. – Х., 1922.
12. *Махоніна, О.* Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в період непу (1921-1928рр.) / О. Махоніна // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць.* – 2012. – Вип.15. – С. 189–196.
13. *Нікітенко, К. В.* Боротьба партійно-господарських державних органів за «радянське обличчя» промислової кооперації в Україні 1920-х рр. / К.В. Нікітенко // *Схід.* – 2006. – №2. – С. 65–68.
14. *Нізова, Л.* Промислова кооперація Радянської України в добу непу / Л.В. Нізова; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003.
15. *Олянич, В. В.* Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. ХХ ст. / В.В. Олянич // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* – 2011 – № 939: Історія України. – Вип.14. – С. 65–70.
16. *Сборник постановлений о промышленной кооперации и кустарной промышленности.* – М., 1930.
17. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1925 г.* // *Бюллетень №16.* – Стаття 15.
18. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР.* – 1925. – *Бюллетень №30.*
19. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР.* – 1927. – *Бюллетень №23.*

УДК 94(=112.2:477.54)“18“:[008+37]

Німецька національна меншина Харкова в культурно-освітньому житті міста (XIX ст.)

Філатова Ольга

Філатова О. Є. Німецька національна меншина Харкова в культурно-освітньому житті міста (XIX ст.). Стаття присвячується вивченню проблем існування представників німецької національної меншини в Харкові XIX ст. в контексті тогочасних культурно-освітніх процесів. Досліджено вплив даної етнічної групи на розповсюдження ідей просвітництва, її вплив на розвиток освіти і культури регіону в окреслений період.

Ключові слова: національна меншина, Харківський університет, культурно-освітні процеси, євангелістсько-лютеранська община

Філатова О. Е. Немецкое национальное меньшинство Харькова в культурно-образовательной жизни города (XIX в.). Статья посвящается изучению проблемы существования представителей немецкого национального меньшинства в Харькове XIX в. в контексте культурно-образовательных процессов того времени. Исследовано влияние данной этнической группы на распространение идей просвещения, ее влияние на развитие образования и культуры региона в очерченный период.

Ключевые слова: национальное меньшинство, Харьковский университет, культурно-образовательные процессы, евангелистско-лютеранская община

Filatov O. E. German minority in Kharkiv in the cultural and educational life of the city (XIX century)

The article is devoted to studying the problems being representatives of the German minority in Kharkiv XIX century in the context of cultural and educational processes. The effect of this ethnic group to spread the ideas of the Enlightenment and its influence on the development of education and culture in the region specified period of time.

Key words: national minority, Kharkov University, cultural and educational processes, Evangelical-Lutheran community

Входячи в ХХІ століття, як незалежна держава, Україна у спадок від минулого дістала доволі строкате етносоціальне суспільство, в якому на рівні з домінуючим корінним народом – українцями, співіснує понад 130 етноменшин. Така ситуація